

The Educational and Developmental Realm in the Model of Tolerance and Forbearance Derived from the Quran and Nahj al-Balagha

Azam Jafari¹, Mohammadreza Shamshiri^{2*}, Zohreh Saadatmand²

1. PhD Student in Philosophy of Education, Faculty of Islamic Education, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

2. Associate Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, Faculty of Humanities, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

2. Associate Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Educational Sciences, Psychology and Foreign Languages, Isfahan Branch (Khorasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran

ABSTRACT

This study aims to identify the educational and developmental realm and determine its educational components based on the model of tolerance and forbearance derived from the Quran and Nahj al-Balagha. The study was conducted using a qualitative approach, employing the grounded theory methodology for model design. The research domain included all verses of the Quran and sections of Nahj al-Balagha, including letters, sermons, proverbs, and more. The analysis of the research domain was carried out gradually based on keywords and recurring words related to the topic, with a focus on appropriate Persian and Arabic keywords such as *tasāhul* (tolerance), *tasāmuh* (forbearance), *sahla* (ease), *samha* (leniency), *al-tasīr* (facilitation), *al-tasāhul* (tolerance), *al-suhūlah* (simplicity), *āsānī* (ease), *‘afw* (forgiveness), *līn* (gentleness), *mudārā* (tact), and *soft-heartedness*. This process continued until theoretical saturation was reached. For reviewing theoretical and research backgrounds, a library-based method and note-taking tool were employed, ensuring the fulfillment of alternative validity and reliability criteria based on trustworthiness, credibility, and dependability. Data analysis was conducted using the Glaserian method (open, selective, and theoretical coding). The findings presented the model of tolerance and forbearance in the educational and developmental realm, incorporating four educational domains: faith and worship, education and development, social relations, and individual ethics, all aimed at the nurturing and development of humanity. Based on the findings, the educational and developmental components of this model include: advice with a focus on tolerance, gentle counsel through storytelling, flexibility in educational methods, nurturing the educational environment, introducing a model of gentleness, and teaching with love. These components can serve as a new guide to transform schools into beloved places, fostering an atmosphere of affection.

Received: 22 Nov 2024

Accepted: 19 Dec 2024

Available Online: 30 Dec 2024

Keywords

Quran, Nahj al-Balagha,
Tolerance and Forbearance,
Educational Realm

How to cite:

Jafari, A., Shamshiri, M., & Saadatmand, Z. (2024). The Educational and Developmental Realm in the Model of Tolerance and Forbearance Derived from the Quran and Nahj al-Balagha. *Study and Innovation in Education and Development*, 4(4), 196-209.

* Corresponding Author:

Dr. Mohammadreza Shamshiri

E-mail: Shamshirimr@gmail.com

© 2024 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

Islam is considered the perfect and comprehensive version of divine religions, encompassing both the revealed knowledge of the heavens and the complete intellect and consciousness of the earth. It is beyond doubt that such a religion offers a contemporary and well-rounded program to address the material and spiritual needs of individuals, in both personal and societal dimensions. This program includes aspects of belief, worship, ethics, social and political relations, economics, and professional life, all of which provide a framework for the cultivation of a balanced, effective, and competent human being in the Muslim community. It is through this divine approach that Islam shapes the life of its followers in a way that they become able to play a meaningful and harmonious role in society, reflecting the essence of a true Muslim lifestyle (1, 3).

For the development of individuals within this framework, Islamic education and training systems must align with the divine teachings of the Qur'an and other sacred sources, offering a model that emphasizes tolerance, understanding, and coexistence. These principles are reflected in the religious and philosophical traditions of Islam, where a profound emphasis on values such as "tolerance" and "forbearance" serves as a key element in the development of a morally upright society. These teachings not only provide guidance for individual conduct but also address the societal relations between Muslims and others, reinforcing the importance of peaceful coexistence, mutual respect, and the pursuit of justice.

METHODS AND MATERIALS

This study utilized a qualitative approach to explore the role of tolerance and forbearance in Islamic educational systems. The research design involved a thorough review of Islamic texts, including the Qur'an and the Nahj al-Balagha, to extract principles related to the cultivation of tolerance and understanding. In-depth interviews were conducted with scholars and religious educators who specialize in Islamic philosophy, ethics, and education. These interviews provided insights into how Islamic teachings on tolerance can be incorporated into contemporary educational models, particularly those related to moral and social development.

Data collection was carried out using semi-structured interviews, with participants drawn from various Islamic institutions, religious centers, and universities. The interviewees were selected based on their expertise in Islamic studies, particularly in areas related to moral education and social ethics. The data analysis followed a thematic

approach, focusing on the identification of key themes related to tolerance, forbearance, and their application in modern educational practices.

FINDINGS

The findings of the study revealed several key insights into the concept of tolerance in Islamic teachings and its educational implications:

- 1. Conceptual Understanding:** Both "tasahul" (tolerance) and "tasamuh" (forbearance) are central to Islamic ethics. These terms, while often used interchangeably, carry nuanced meanings. "Tasahul" refers to easing one's approach and being lenient, while "tasamuh" is associated with magnanimity, forgiveness, and generosity. Both concepts encourage soft-heartedness, patience, and the willingness to forgive and tolerate differences.
- 2. Theological and Educational Significance:** Islamic teachings emphasize the importance of these virtues in both personal and social contexts. The Qur'an advocates for patience in the face of ignorance, advising believers to respond to harm with peace and kindness. Prophetic traditions and sayings from Nahj al-Balagha further elaborate on the value of tolerance in resolving conflicts and fostering peaceful social relationships.
- 3. Educational Implications:** The study identified that incorporating these principles into educational practices would help cultivate a generation of individuals who not only understand the value of tolerance but actively practice it in their interactions. Educational systems that emphasize the importance of patience, understanding, and forgiveness can better prepare students to navigate societal challenges and contribute to a more harmonious community.
- 4. Challenges and Criticisms:** Some studies critiqued the application of these concepts in modern Islamic education, arguing that Western frameworks of tolerance often overlook the spiritual and moral dimensions that are inherent in the Islamic understanding of these virtues. The research also highlighted a gap in some existing studies that fail to integrate the religious and cultural contexts of tolerance within their analysis.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The study highlights that Islamic teachings provide a rich framework for fostering tolerance and forbearance, which are crucial in the cultivation of moral and socially responsible individuals. These values are deeply embedded in the Qur'an and the Hadiths,

forming a cornerstone of Islamic educational philosophy. The teachings of the Prophet Muhammad (PBUH) and the guidance found in Nahj al-Balagha underscore the importance of responding to adversity with gentleness and kindness, and these qualities are essential for building a peaceful and just society.

Incorporating these values into contemporary educational practices can bridge the gap between traditional Islamic teachings and modern educational needs. However, there is a need for further research to explore how these concepts can be effectively integrated into modern curricula and teaching methods, particularly in multicultural and pluralistic societies. While some scholars have critiqued the adaptation of Western concepts of tolerance in Islamic contexts, the integration of Islamic principles of tolerance offers a more holistic approach to addressing societal challenges (1, 16).

Furthermore, the research calls for greater emphasis on the spiritual dimensions of tolerance and forbearance, which are often neglected in secular educational systems. In an era of increasing polarization and social division, Islamic teachings offer valuable lessons on the importance of patience, understanding, and peaceful coexistence, which are essential for building a more just and compassionate world.

In conclusion, Islamic educational models that emphasize tolerance and forbearance can play a pivotal role in promoting peaceful coexistence, enhancing social harmony, and fostering moral development. These values, when applied in the context of modern education, can contribute to the development of a more tolerant and understanding society, both within the Muslim world and beyond. The study encourages further exploration of these themes in Islamic educational research, with a focus on practical applications and methodologies that integrate both spiritual and educational dimensions.

ساحت آموزشی و پرورشی در الگوی تربیتی تساهل و تسامح برآمده از قرآن و نهج البلاغه

اعظم جعفری^۱، محمدرضا شمشیری^{۲*}، زهره سعادت‌مند^۳

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده تعلیم و تربیت اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
۲. دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
۳. دانشیار، گروه علوم تربیتی و برنامه ریزی درسی، دانشکده تعلیم و تربیت اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی ساحت آموزشی و پرورشی و تعیین مولفه‌های تربیتی آن بر اساس الگوی تربیتی تساهل و تسامح طراحی شده مبتنی بر قرآن و نهج البلاغه انجام شده است. مطالعه با روش کیفی به شیوه نظریه داده بنیاد در راستای طراحی مدل شکل گرفت. حوزه پژوهش کلیه آیات قرآن و فرازهای نهج البلاغه شامل نامه‌ها، خطبه‌ها، حکمت‌ها و... بوده است. واکاوی حوزه پژوهش با توجه به کلمات کلیدی و کلمات تکرار شده مرتبط؛ با تاکید بر کلید واژه‌های مناسب فارسی و عربی چون تساهل، تسامح، سهله و سمحه، التسهیل، التیسیر والتساهل، السهولة، آسانی، چشم‌پوشی، نرمی، مدارا کردن و نرم خویی و... به صورت تدریجی انجام و تا سر حد اشباع ادامه یافت. جهت بررسی پیشینه نظری و پژوهشی از روش کتابخانه‌ای و ابزار فیش برداری استفاده و با تکیه بر معیارهای اعتمادپذیری، باورپذیری و اطمینان‌پذیری تحقق معیارهای جایگزین روایی و پایایی تضمین شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با روش گلگیری (کد گذاری باز، انتخابی و نظری) انجام گرفت. یافته‌ها الگوی تربیتی تساهل و تسامح را با ساحت‌های تربیتی چهارگانه اعتقادی و عبادی؛ آموزشی و پرورشی؛ مناسبات اجتماعی و اخلاق فردی برای ربوبی شدن انسان و تربیت شدن او به نرم خویی معرفی نمود. بر اساس یافته‌ها مولفه‌های ساحت آموزشی و پرورشی شامل پند گویی مدارا محور، نصیحت نرم با داستان، انعطاف در روش‌های تربیتی، تلطیف محیط تربیتی، معرفی الگوی نرم خو و تعلیم محبت محور می‌تواند رهنامه‌ای نو برای تبدیل مدرسه به مکانی دوست داشتنی با ززمه محبتی باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶

تاریخ چاپ: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰

واژگان کلیدی

قرآن مجید، نهج البلاغه تساهل و

تسامح، ساحت تربیتی

شیوه ارجاع دهی:

جعفری، اعظم، شمشیری، محمدرضا، و سعادت‌مند، زهره. (۱۴۰۳). ساحت آموزشی و پرورشی در الگوی تربیتی تساهل و تسامح برآمده از قرآن و نهج البلاغه. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۴(۴)، ۱۹۶-۲۰۹.

نویسنده مسئول:

دکتر محمدرضا شمشیری

پست الکترونیکی: Shamshirimr@gmail.com

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

اسلام نسخه‌ی تام و تمام ادیان الهی است؛ این دین هم صاحب علم و شهود نازل شده‌ی افلاک است و هم دارای عقل و شعور کامل شده‌ی خاک. تردیدی نیست چنین مکتبی برای تربیت انسان برنامه‌ای روزآمد و متناسب با نیازهای مادی و معنوی در ابعاد فردی و اجتماعی فراهم ساخته است، برنامه‌ای که تربیت اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و حرفه‌ای را نیز در فراسوی اندیشه‌های خود جای داده است تا زمینه نقش‌آفرینی انسانی کارآمد، متعادل و متوازن و شایسته‌ی زیست مسلمانی در جامعه فراهم گردد (1)؛ برای رسیدن و رساندن متریبان به این جایگاه آموزش و پرورش نیازمند الگوی تربیتی شایسته‌ای است که در تراز اسلام و بر آمده از منابع وحیانی و اصیل اسلامی می‌باشد.

اشارت‌های تربیتی مانند تساهل و تسامح در منابع دست اول اسلامی از جمله قرآن و نهج‌البلاغه که آن را اخوالقران می‌خوانند، می‌تواند نوید بخش یک الگوی تربیتی شایسته و روشنای راه سعادت بشر در چند راهی تردیدی باشد که آدمی بر تکیه بر دانش ناتمام و ایسم‌های بد فرجام زمانه برای خود رقم زده است.

تساهل و تسامح به منزله یک فضیلت اخلاقی و شیوه رفتار و عمل در مجموعه اندیشه‌های اسلامی واجد جایگاه والایی است. تساهل و مدارای اسلامی یک مشرب تربیتی، فقهی و عرفانی الهام گرفته از قرآن و سنت پیامبر و ائمه اطهار است که در عرصه‌های مختلف فکری، عملی، سیاسی و اجتماعی قابل طرح است. قرآن کریم که مصدر نخستین و موثق‌ترین مرجع اسلامی شمرده می‌شود به مساله تساهل و تسامح در رفتار با دیگران توجه داشته است و یکی از ماموریت‌های پیامبران الهی را نیز همین می‌داند. علاوه بر آیات قرآن، بیانات و سفارشات موکد پیامبر بزرگوار اسلام (ص)، سخنان نهج‌البلاغه نیز بر تساهل و مدارا دلالتی روشن دارد.

تساهل واژه‌ای عربی از ریشه سهل به معنای آسان‌گیری و عملی است که در آن شدت و تنگی نیست، هم چنین به معنای ارفاق، گذشت، ملایم و چشم‌پوشی آمده است (2). در فرهنگ معین نیز تساهل به معنای سهل گرفتن بر یکدیگر، آسان گرفتن، به نرمی رفتار کردن و آسان گفتن آمده است (3).

تسامح نیز واژه‌ای عربی از ریشه سمح است که بر اساس تعریف تاج العروس، به معنای آسان گرفتن یا به معنی جود، سخاوت و بخشش است (4). در فرهنگ معین نیز، تسامح به معنای آسان گرفتن، مدارا کردن، کوتاهی کردن، فروگذار کردن آمده است (5).

واژه‌های «تساهل» و «تسامح»، به معنی آسانی و نرمی در برخورد با افراد، در بیشتر موارد با یکدیگر مترادف می‌باشند. با این وجود این دو واژه تفاوت اندکی با یکدیگر دارند، به این بیان که «تسامح» از ماده «سماحت» به معنای بخشش و گذشت است. بنابراین، تسامح به معنای نوعی کنار آمدن همراه با جود و بزرگواری است (6). بر همین اساس تسامح به معنای سهل گرفتن، آسان گرفتن، به نرمی رفتار کردن، تحمل کردن، مجاز شمردن، رواداری خودداری، چشم‌پوشی، بردباری، سعه صدر و تحمل هرگونه عقیده مخالف و بخشش و سخاوت، بلندنظری، آزادی و آزادمنشی است که نوعی بزرگواری و جوانمردی در آن نهفته است و تسامح به معنای است. با

توجه به مبانی لغوی و زبان شناختی، چنین به نظر می‌رسد که به رغم تفاوت ریشه، این دو واژه، در کاربرد خاص خود، به معنای واحدی مورد استفاده قرار کی گیرد (فرزانه پور و بخشایی زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۶۰).

برخی این دو واژه را از هم تفکیک کرده و آن دو را مترادف نمی‌دانند؛ از نظر این گروه در تساهل نوعی سهل انگاشتن، روا انگاری، بی تفاوتی و بی‌مبالاتی نهفته در حالی که در تسامح، سماحت، بزرگواری، برخورد از موضع بالا و مدارا کردن پنهان است. در ادبیات انگلیسی نزدیکترین معادل واژه "tolerance"، حلم است، زیرا حلم به معنای تحمل امور ناگوار در عین قدرت و قوت است (7).

از آن چه گذشت و با کنار زدن مناظرات معناشناسی واژه‌های تساهل و تسامح می‌توان اشاره نمود که وجه مشترک این دو در خصوص انسانی بودن آن است، یعنی؛ اگر چه انسان‌ها با یکدیگر متفاوت اند و اندیشه‌ها، افکار، عقاید و حتی برداشت‌های مختلف دارند و یکسان نمی‌اندیشند؛ در یک چیز مشترک اند و آن انسانیت و نیاز به روابط سالم انسانی است. بنابراین همگان، باید به آزادی اراده و تنوع سلیق هم احترام بگذارند. لازمه تحقق چنین امری به رسمیت شناختن یکدیگر، آسان‌گیری، سعه صدر، تحمل‌پذیری و همزیستی مسالمت آمیز در راستای تحقق آزادی، انسانیت، عدالت اجتماعی، رعایت حقوق شهروندی و پویایی روابط بشری است. چرا که در فضای هم‌زیستی، زمینه دعوت انسان‌ها به راه حق و حقیقت فراهم می‌شود (8).

شیوه تربیتی اسلام همانند تمام شریعت‌های آسمانی بر رحمت، درستی و مدارا استوار شده است. پیامبران آسمانی، همه تلاش نمودند که مهرورزی را بین مردم بگسترانند و صفا و صلح و آرامش و صمیمیت را در جامعه انسانی پایدار سازند. در آموزه‌های اسلام، مسلمانان از خشونت به صورت عمده و به ویژه در روابط اجتماعی به هر شکل منع و به رحمت، گذشت، عفو و مدارا دعوت شده‌اند. حضرت باری تعالی درباره مدارا نمودن با اشخاص نادان می‌فرماید: وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا " (فرقان، ۶۳)؛ " بندگان (خاص خداوند) رحمان، کسانی هستند که با آرامش و بی‌تکبر بر زمین راه می‌روند و هنگامی که جاهلان آن‌ها را مخاطب سازند و (سخنان نابخردانه گویند) به آن‌ها سلام می‌گویند (و با بی‌اعتنایی و بزرگواری می‌گذرند).

اسلام دین رحمانی است که همواره مناسبات انسانی را با رویکرد تربیتی نرم خویانه ترسیم می‌نماید. بر اساس الگوی تربیتی زیست مسلمانان پیروان اسلام همواره به نرم‌خویی، خوشرویی و آسان‌گیری دعوت شده‌اند. خدای مهربان، سفیران و پیامبران خود را مامور کرد تا با انسان‌ها با عطوفت و مهربانی برخورد کنند. مردان بزرگ دین برای تحقق اهداف مقدس الهی چنان با حسن خلق و شرح صدر با مردم مواجه شدند که هر انسان حقیقت‌جویی را شیفته‌ی خدا و مقدسات کردند. آن‌ها با استفاده از روش مهرورزی و مدارا، قلوب آدمیان را از زلال هدایت سیراب و به گونه‌ای رفتار کردند که دشمنان شرم‌منده و دگرگون شدند (7). خداوند در ستایش مقام روحانی پیامبر خاتم (ص) می‌فرماید: وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ؛ در حقیقت تو به نیکو خلقی عظیم آراسته‌ای (قلم، ۴).

اگرچه پیش از این؛ نگاه تساهلی و تسامحی به تربیت محور برخی از پژوهش‌های داخلی قرار گرفته است؛ اما جان مایه بخش زیادی از آن‌ها مولفه‌هایی برآمده از فرهنگ غربی و به عبارت دیگر تعلیم و تربیت غیر اسلامی بوده است. اندک پژوهش‌هایی نیز که

با نگاهی اسلامی به واکاوی مبانی پرداخته است در روش شناسی خود معیارهای باورپذیری، اطمینان پذیری و اعتماد پذیری را مورد بی‌مهری قرار داده و از این رو قابل نقد است. از جمله این پژوهش‌ها مطالعه نصیری و حاجی اسماعیلی (۱۴۰۱) که به بررسی تطبیقی مفهوم تساهل و تسامح در اندیشه جان لاک و اندیشه اسلامی پرداخته است و زیست اجتماعی شهروندان دهکده‌ای کوچک جهانی را بدون تساهل و تسامح امکان پذیر نمی‌داند (9). مطالعه فیاض و شرفی (۱۳۹۹) نیز به دنبال تبیین شایسته تری از نسبت تساهل با کمال‌گرایی دینی بوده است (3).

بر اساس پژوهش ماهرو زاده و اقبال (۱۳۹۸) تسامح و تساهل شاخصه ایجاد تمدن اسلامی بوده و به معنای، تحمل و مدارا کردن عقاید گروه‌های مخالف است (10). مطالعه معتمد و دیگران (۱۳۹۶)، به مفهوم شناسی تسامح در قرآن کریم پرداخته و آن را از واژگان امیدبخش در دین اسلام معرفی می‌کند. بر اساس یافته‌ها؛ این واژه در آیات قرآن استعمال نشده است، بلکه الفاظی مرتبط به این معنا بیان شده است. واژگانی چون توبه، مغفرت، عفو، صفح و کظم غیظ ارتباط معنایی با مفهوم تسامح و تساهل دارند (11). از نگاه یافته‌های پژوهش شاهنده (۱۳۹۵) نیز اسلام و لیبرالیسم در مورد تساهل و تسامح در مبانی آن با هم اختلاف نظر جدی دارند (12). در مجموعه پژوهش‌های فرامرزی کشور مطالعه احمد و دیگران (۲۰۲۲)، ضمن تاکید بر اهمیت تساهل دینی در دوران معاصر، نشان داد که یکی از حقایق زندگی بشر که در آفرینش انسان بنا شده است، تنوع تفکر، رفتار و سلیقه است (13)؛ پذیرش این واقعیت مستلزم رشد جامعه بشری و گسترش ظرفیت آن برای گفتگو با دیدگاه‌های مخالف است. پژوهش کازمنکو (۲۰۲۰) نیز تساهل و تسامح را به عنوان اساس آموزش معرفی می‌نماید. هدف سیستم آموزشی مدرن ایجاد شرایطی برای شکل‌گیری شخصیت بردبار از جمله درک بهتر از دیگری است تا دانش‌آموزان را برای زندگی فعال در یک محیط چند فرهنگی آماده کند (14).

بر اساس موارد پیش گفت مطالعه حاضر واکاوی مفهوم تساهل و تسامح از منظر قرآن و نهج البلاغه را به منظور ارایه ی الگوی تربیتی و معرفی ساحت آموزشی و پرورشی آن هدف‌گذاری نموده است. در اختیار بودن ساحت آموزشی و پرورشی چنین الگویی می‌تواند زمینه تربیت بر مدار زیست مسلمانی در نظام آموزشی کشور با رویکرد نرم خویی و مدارا در مناسبات فردی، بین فردی، اجتماعی و خانوادگی را برای نسل آینده فراهم نماید و مدرسه را به کانون زندگی برای دانش‌آموزان تبدیل نماید.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش کیفی انجام و بر حسب هدف؛ کاربردی و بر اساس نحوه گردآوری داده‌ها و پاسخ‌گویی به سوالات پژوهش و با توجه به ماهیت کیفی و اکتشافی موضوع، کیفی از نوع گراند تئوری (نظریه داده بنیاد) و با رویکرد گلیزری در راستای طراحی مدل بوده است. حوزه ی پژوهش کلیه ی آیات قرآن کریم و فرازهای نهج البلاغه شامل نامه ها، خطبه ها، کلمات قصار، حکمت‌ها و ... بوده است. واکاوی این حوزه با توجه به شیوه‌ها و فنون مناسب جهت شناخت مضامین صورت گرفت. از این رو علاوه بر توجه به کلمات کلیدی و کلمات تکرار شده مرتبط با حوزه پژوهش؛ با تاکید بر کلید واژه‌های مناسب فارسی و عربی چون تساهل،

تسامح، سهله و سمحه، التسهیل؛ التیسیر والتساهل، السهولة، آسان کردن، آسانی، چشم‌پوشی، نرمی و کمی خشونت، مدارا کردن و سهل گرفتن بر یکدیگر و نرم خویی... به متون مرتبط شامل قرآن کریم و ترجمه و تفاسیر مرتبط و نهج البلاغه و ترجمه آن مراجعه؛ موشکافی و دقت در متن جهت موضوعات برجسته و... نیز انجام شد. بررسی و واکاوی یاد شده به صورت تدریجی انجام و تا سر حد اشباع ادامه یافت.

جهت بررسی پیشینه نظری و پژوهشی مرتبط با موضوع تحقیق از روش کتابخانه‌ای و ابزار فیش برداری استفاده شده است. با تکیه بر معیارهای اعتمادپذیری^۱، باورپذیری^۲ و اطمینان‌پذیری^۳ بر اساس نظر صاحب نظران حوزه مطالعات کیفی از جمله فلیک (۲۰۲۴) تحقق معیارهای جایگزین روایی و پایایی تضمین شد.

برای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی در این پژوهش از روش گلیزری (کد گذاری باز، انتخابی و نظری) بر اساس رهنمودهای گلیزر به نقل از فلیک (۲۰۲۴) استفاده شده است (15). برای اجرایی نمودن این فرایند پس از انجام کد گذاری باز و تدوین مفاهیم اولیه، کدهای اصلی شناسایی شده و بعد از گزینش و اصلاحات انجام شده مقوله اصلی انتخاب شده و با مرتب سازی و یکپارچه کردن کدها و تبیین چگونگی ارتباط بین مقوله‌ها به ترسیم مدل نهایی پرداخته شد.

فرایند نظریه سازی داده بنیاد در رهیافت گلیزر از طریق فراگرد تحلیل مستمر داده‌ها جهت طراحی الگوی تربیتی بر مبنای واکاوی مفهوم تساهل و تسامح از منظر قرآن کریم و نهج البلاغه بر اساس سه کدگذاری یاد شده صورت گرفت. در مرحله کدگذاری باز، آیات مستخرج از قرآن کریم و فرازهای مستخرج از نهج البلاغه، با استفاده از روش گراند تئوری به صورت سطر به سطر بررسی، مفهوم پردازی و مقوله‌بندی و سپس بر اساس مشابهت، ارتباط مفهومی و خصوصیات مشترک بین کدهای باز، مفاهیم و مقولات مشخص شدند. برای مشخص شدن مقوله اصلی، مرحله کد گذاری انتخابی انجام شد. مقوله اصلی مقوله‌ای است که سایر مقولات ویژگی آن باشند یا با آن ارتباط داشته باشند. در آخرین مرحله تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس روش گلیزری؛ کدگذاری نظری به منظور تبیین چگونگی ارتباط بین مقوله‌ها صورت گرفت. در این مرحله از پژوهش مقوله‌ها به یکدیگر مرتبط شد و خط سیر داستان و تبیین‌های نظری برای مدل نهایی تبیین گردید. در این مرحله از کدگذاری محقق می‌تواند از خانواده کدهای نظری پیشنهادی گلیزر استفاده نماید و یا می‌تواند کدهای نظری را با توجه به داده‌ها استخراج نماید (15). گلیزر پژوهشگرها را برای تعیین نحوه پیوند واژه‌ها و کدها آزاد گذاشته و برای تلفیق کدها هیچ‌گونه محدودیتی پیشنهاد نداده است. بر این اساس پژوهشگر در مرحله پایانی از خانواده «پیوندها» از خانواده ۱۸ گانه گلیزر استفاده نموده است.

یافته‌ها

1. Trustworthiness

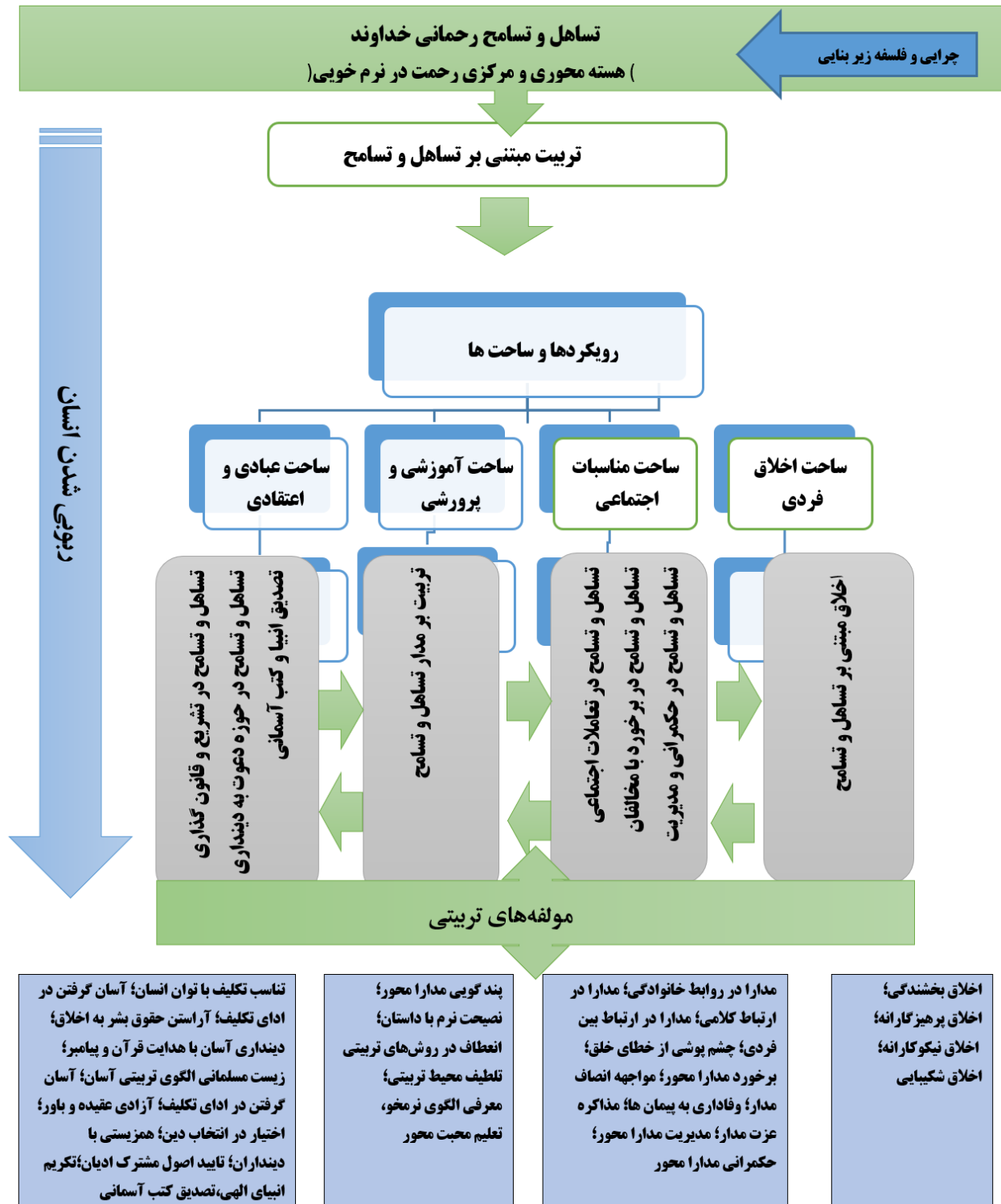
2. Credibility

3. Dependability

جهت دستیابی به هدف پژوهش مبنی بر تبیین ساحت آموزشی و پرورشی در الگوی تربیتی تساهل و تسامح برآمده از قرآن و نهج البلاغه و تعیین مولفه‌های تربیتی آن به عنوان یکی از ابعاد مدل طراحی شده مذکور، پس از استخراج عبارتهای استخراج شده در ستون نخست یک جدول جهت کد گذاری باز قرار گرفت. در این مرحله ۳۲۲ کد مفهوم از قرآن و ۲۳۶ کد مفهوم از نهج البلاغه استخراج گردید. بعد از استخراج کدهای اولیه، این کدها بر اساس تشابه مفاهیم، دسته بندی و دسته‌های موضوعی از مفاهیم تدوین شده تشکیل گردید و با تاکید بر روش گلگیری کار تحلیل ادامه یافت که نتایج مبتنی بر آن در ادامه ارایه شده است.

بر اساس یافته‌های پژوهش و تحلیل آیات قرآن کریم و فرازهای نهج البلاغه در مورد مفهوم تساهل و تسامح ۹ مقوله اصلی مشترک (تساهل و تسامح رحمانی خداوند، تساهل و تسامح در حوزه دعوت به دینداری، تساهل و تسامح در تشریح و قانون گذاری، تربیت بر مدار تساهل و تسامح، تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی، تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت، تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان، تساهل و تسامح در تصدیق انبیا و کتب آسمانی، اخلاق مبتنی بر تساهل و تسامح) را ارایه نمود که از این ۹ مقوله، بر اساس مرحله کدگذاری انتخابی مقوله محوری « تساهل و تسامح رحمانی خداوند » تعیین شد؛ این مقوله‌ها خود در برگرفته ۳۶ خرده مولفه می‌باشد که می‌تواند مفهوم تساهل و تسامح را از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه روشن سازد. مطالعه حاضر تنها به بعد تربیت بر مدار تساهل و تسامح پرداخته است.

شکل شماره ۱ الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح بر اساس آموزه‌های قرآن و نهج البلاغه و جدول شماره ۱ مولفه‌های ساحت آموزشی و پرورشی در الگوی تربیتی تساهل و تسامح برآمده از قرآن و نهج البلاغه را بر اساس مدل نهایی معرفی نموده؛ هم چنین مقایسه مقوله‌های اصلی و فرعی برآمده از کد گذاری‌ها در زمینه تساهل و تسامح در قرآن و نهج البلاغه نیز ترسیم شده است.

شکل ۱. الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح بر اساس آموزه‌های قرآن و نهج البلاغه

جدول ۱. مولفه‌های ساحت آموزشی و پرورشی در الگوی تربیتی تساهل و تسامح برآمده از قرآن و نهج البلاغه

مقوله اصلی	قرآن	نهج البلاغه
تربیت بر مدار تساهل و تسامح	✓	✓
مولفه‌های تربیتی	✓	✓
پند گویی مدارا محور	✓	✓
نصیحت نرم با داستان	✓	
انعطاف در روش‌های تربیتی	✓	
تلطیف محیط تربیتی	✓	
معرفی الگوی نرم خو	✓	✓
تعلیم محبت محور	✓	✓

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس آن چه گذشت و با تکیه بر تحلیل آیات قرآن کریم و نهج البلاغه مفهوم تساهل و تسامح در نه مقوله اصلی مشترک قابل بحث و تبیین است. بر اساس الگوی تربیتی تساهل و تسامح برآمده از قرآن و نهج البلاغه؛ مقوله تساهل و تسامح رحمانی خداوند که در ادیان توحیدی نیز اساس و منشا آفرینش و فلسفه وجود و هستی می‌باشد؛ زیر بنای تربیت تساهل و تسامح محور قرار گرفته است. این امر رویکردها و ساحت‌های تربیتی چهارگانه‌ای را برای رسیدن انسان و تربیت شدن او به نرم خویی در قالب ساحت اعتقادی و عبادی؛ ساحت آموزشی و پرورشی؛ ساحت مناسبات اجتماعی و ساحت اخلاق فردی فراهم می‌سازد که هریک مقوله‌های ارزشی ویژه‌ای را در بر می‌گیرد. این مقوله‌ها شامل تساهل و تسامح در تشریح و قانون گذاری، تساهل و تسامح در حوزه دعوت به دینداری، تصدیق انبیا و کتب آسمانی، تربیت بر مدار تساهل و تسامح، تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی، تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان، تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت و اخلاق مبتنی بر تساهل و تسامح بوده و از طریق مولفه‌های ۳۲ گانه اشاره شده که می‌تواند در راستای هدف گذاری و تدوین محتوای تربیتی قرار گیرد زمینه ربوبی شدن انسان را فراهم می‌نماید.

بر اساس الگوی تربیتی یاد شده؛ تربیت بر مدار تساهل و تسامح بایستی مورد توجه مربیان در تربیت متربیان در عصر جدید قرار گیرد. آموزه‌هایی چون پند گویی مدارا محور، نصیحت نرم با داستان، انعطاف در روش‌های تربیتی، تلطیف محیط تربیتی، معرفی الگوی نرم خو و تعلیم محبت محور به عنوان مولفه‌های ساحت آموزشی و پرورشی الگوی استخراج شده نسخه‌ای کارآمد برای نظام آموزشی و رهنامه‌ای نو برای تبدیل مدرسه به مکانی دوست داشتنی با زمزمه محبتی است. به نظر می‌رسد تربیت کودکانی که با برچسب گریزپای نیز از مدرسه‌های امروزی روی گردان شده اند نیز با چنین رویکردی آسان گردد.

برخی از صاحب نظران حوزه ی برنامه ی درسی نیز با ذکر اشارت‌هایی به نقد بی توجهی نظام آموزشی به این مقوله پرداخته، با برشمردن ۱۲ تاثیر خنثی کننده‌ی آموزش مدرسه‌ای بر این باورند که مدارس بچه‌ها را دیوانه می‌کند (16)؛ این معناست که مدرسه‌های امروزی که با کم توجهی یا بی توجهی به رویکرد مدارا محور به آموزش کودکان مشغول هستند؛ اگرچه برای دانش‌آموزان مدرک

تحصیلی به ارمغان می‌آورند اما سلامت روانی را از آنان می‌ستانند، عنوان دانشمند و عالم را به آن‌ها ارزانی می‌نماید؛ اما هویت انسانی آن‌ها را تکه و پاره و از هم گسیخته می‌نماید (1).

قرآن کریم و به تبع آن نهج البلاغه دو منبع اساسی اسلامی است که در تمدن اسلامی مرجع، سرمشق و الگوی کامل همه ی بزرگان این دین توحیدی در همه ابعاد زندگی آنان بوده است. در قرآن کریم و نهج البلاغه به میزان کافی توصیه‌های بی بدیل، دقیق و عملی صورت گرفته است تا مسلمانان با در نظر داشت آن توصیه‌ها در امورات زندگی بر اساس تساهل و تسامح عمل کنند. قرآن روش درست زیستن را به انسان می‌آموزد و برنامه‌ای را که در برگرفته تمام ابعاد زندگی انسان و تضمین کننده سعادت فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی اوست، ارائه می‌دهد. به میزانی که انسان، آموزه‌ها و دستورهای قرآنی را در زندگی به کار بندد، زندگی توأم با رنج و محنت برای او سهل و آسان خواهد شد و به آرامش، آسایش و سعادت ابدی خواهد رسید. مفهومی که معرف زندگی پاک و مبتنی بر تقوا و پرهیزگاری، دوستی بر مدار حق، انجام وظایف عبودیت و بندگی و به دور از تکبر، فخر فروشی، خود برتر بینی و نژاد پرستی است.

الگوی بر آمده از آیات قرآن کریم و نهج البلاغه با رویکرد تساهل و تسامح می‌تواند هم سو با الگوی زیست مسلمانی باشد که مسیر دانش آموزان را به سمت ربوبی شدن و نقش‌آفرینی ایمان محور، اخلاق مدار؛ مدارا محور، متعادل و متوازن و شایسته شهروندی در جامعه اسلامی فراهم نماید.

نکته مهم دیگر مقایسه مقوله‌های اصلی و فرعی برآمده از کد گذاری‌ها در زمینه تساهل و تسامح در قرآن و نهج البلاغه نشان از هم سوئی یافته‌ها دارد. نهج البلاغه را اخو القران و کلامی فراتر از مخلوق و فروتر از خالق خوانده‌اند؛ تردیدی نیست همسویی ثقلین اسلام- قرآن ناطق و صامت- نمی‌تواند دور از انتظار باشد. نسل آینده نیازمند آن گونه تربیتی است که او را در هیاهوی دل آزار خشونت، فقر و تبعیض، بی عدالتی، توزیع نامناسب ثروت، دین‌گریزی و چالش‌های برآمده از نژادپرستی، تروریسم و اخلاق‌گریزی یاری نماید.

مدرسه‌ها در عصر جدید بایستی آموزه‌های تربیتی خود را به شیوه پند گویی همراه با نرم خوبی و مدارا عرضه نمایند؛ با رویکرد داستانی به اندرزگویی بپردازند و با پرهیز از سخت‌گیری و با پذیرش اصل انعطاف در روش‌های تربیتی طرحی نو دراندازند؛ دانش آموزان دوستدار مدرسه‌ای هستند که با تلطیف محیط تربیتی؛ زندگی کودکانه و سالمی را برای آنان به ارمغان آورد. نظام آموزشی نیز بایستی با ارایه الگوهای شایسته و عنوان دار مربی که نرم خوبی برآورنده شخصیت آنان باشد؛ از پتانسیل یادگیری اجتماعی و مشاهده‌ای برای باز تولید تساهل و تسامح در مدرسه، خانه و جامعه بهره‌بردار و در نهایت فرزندان جامعه اسلامی شایسته آموزش محبت محور هستند که نوید بخش یادگیری اثربخش و ماندگار خواهد بود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Ebadi SH, Keshtiaray N, Aghaei A, Yousefy A. Curricular Content for Pupils' Mental Health. *International Education Studies*. 2016;9(12):137-47. doi: 10.5539/ies.v9n12p137.
2. Raghieb Isfahani HiM. *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Tehran: Sadeq Publications; 2008.
3. Fiaaz A, Sharafi H. Perfectionism and its Relationship with Tolerance in Religious Education. *Journal of Research on Islamic Education*. 2020;28(46).
4. Zobeidi M. *Taj al-Arous min Jawahir al-Qamus*. Beirut: Dar al-Hidaya; 1385.
5. Moein M. *Moein Persian Dictionary*. Tehran: Milad Publishing Institute; 2021.
6. Firozabadi MiYq. *Al-Qamus al-Muhit*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1995.
7. Faali MT. *The Lifestyle of Imam Reza (A.S.) (1): Interpersonal Relations*. Mashhad: International Cultural and Artistic Foundation of Imam Reza (A.S.); 2015.
8. Farzaneh Poor H, Bakhshaei Zadeh M. Tolerance and Forbearance in the Quran. *Scientific and Research Quarterly Journal of New Religious Thoughts*. 2011(25):157-69.
9. Nasiri B, Haji Ismaili MR. A Comparative Study of the Concepts of Tolerance in the Thoughts of John Locke and Islamic Thought Based on the Quran. *Religious Research Journal*. 2023(44).
10. Mahroozadeh T, Iqbal Z. Tolerance and Compassion as a Criterion for Creating Islamic Civilization. *Quranic and Hadith Studies Journal*. 2019;1(1).
11. Motamed Langroudi F, Rezaei R, Qassemnejad Z. Conceptualizing Tolerance in the Quran. *Ahsan al-Hadith Quarterly*. 2017;2(4).
12. Shahandeh A, editor *Tolerance and Compassion from the Perspectives of Islam and Liberalism*. National Conference on Tolerance and Compassion in Islamic and Iranian Culture; 2016.
13. Ahmad M, Ali Khoso A, Hammad Al Khadem M. Religious Tolerance and Its Importance in the Modern Times. *Research Journal of Islamic Culture and Civilization*. 2022;3(1):24-33. doi: 10.53575/arjicc.v3.01(22)e3.24-33.
14. Kuzmenko R. Tolerance as the Basis of Education. *Research Journal of Education, Psychology and Social Sciences*. 2020;1(1):9-12.
15. Flick U. *Introduction to Qualitative Research*. Tehran: Ney Publications; 2024.
16. Fathi Vajargah K. *Curriculum towards New Identities*. Tehran: Ayij Publications; 2024.